

Милча Мадих

Међуопштински историјски архив

Ваљево

ВАЉЕВСКА ВАРОШКА (ГРАДСКА) ГРОБЉА

*„Гробље је историја места и
трајан део његове савремености“*

Витомир Вулетић

АПСТРАКТ: У раду је представљена прошлост ваљевских варошких (градских) гробаља, од најстаријих писаних имена Ваљева као насеља до савременој доба, коришћењем доспелих архивских извора, историографске литературе и усменој предања.

Уводне напомене

Гробља као одређена места за сахрањивање умрлих чланова локалне друштвене заједнице из једног или више насељених места, пратилац су људских насебина од памтивека.¹ У различитим епохама, сходно степену достигнутог развоја цивилизације и усвојених културних образаца, друштвене заједнице су на различит, себи својствен начин, гајиле културну представу о мртвима, посвећујући одговарајуће ритуалне радње и религиозне обреде приликом самог чина сахрањивања покојника и обележавања места покопа, и односа према њему као култном месту. Настанак и постојање многих гробаља из даље прошлости, тешко је данас утврдити, јер је човек често мењао станиште у потрази за бољим природним условима живота, или је услед насилног пресељавања остављао своја насеља и гробове, најчешће без заштите и трајнијег белега који би се сачувао у дужем временском раздобљу. Однос човека и друштвене заједнице према покојним члановима и обележавање и чување белега о месту сахране, од уништавања и заборављавања, сведочи о степену цивилизованости друштва и локалне заједнице посебно.

Гробља као света места, код хришћана, посебно православних, имају особен значај у друштвеном и верском животу српског народа и у не-

---

¹ Српски митолошки речник, Етнографски институт САНУ, Београд, 1993, стр. 136.

посредној је вези са односом према гробу покојника и гробљима. Верски обред приликом самог чина сахране, као и каснији изласци родбине и пријатеља (деветина, четрдесетина, пола године, годишњица, подизање споменика, задушнице и др.), обележени су дубоко укоревеним обичајима који су различити у појединим крајевима, понекад и у суседним насељима православних, а неки су наслеђени из паганске предхришћанске прошлости. Посета гробовима предака у време задушница код православних хришћана, праћена је одређеним ритуалом, паљење свећа, изношење хране на гроб покојника, уз помен и за душу мртвима и на тај начин живи чланови заједнице остварују везу са покојницима са којима остају у духовној заједници.

Ваљеуска варошка гробља до оснивања гробља на Баиру

Ваљево, као насељено место, према до сада истраженим изворима, први пут се помиње у списима сачуваним у Хисторијском архиву Дубровника, из 1393. године², у спору насталом око дуга између дубровачких трговаца који су имали своју колонију на тргу Ваљево³. На локацији данашњег фудбалског стадиона „Крушик“, на десној обали реке Градац, непосредно пре ушћа у Колубару, приликом изградње стадиона 1952. године, откривени су оштећени и делимично уништени темељи сакралне грађевине, за коју се каснијим археолошким ископавањем и рекогнестицирањем терена утврдило да се ради о темељима срушене православне цркве. Поред темеља цркве са њене јужне стране пронађене су зидане гробнице са посмртним остацима покојника. За једну од гробница, приликом градње стадиона, откопан је споменик са натписом, који сведочи да је у њој био сахрањен монах Јепрем (Јефрем), рано умрли син великог тепчије. Ктитор овог сакралног објекта, због промене државне власти на овом подручју, није сахрањен у цркви, што је иначе био обичај. Вероватно је пре смрти напустио ове крајеве који су припадали области Мачве, а која је тих година враћена под угарску власт.⁴ У непосредној близини цркве налазило се насеље Градац, у којем се одвијао друштвени живот са свим обележјима привред-

2 Марија Исаиловић: *Најстарији њогаџи о Ваљево у њисаним изворима*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, саопштење са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљева, Ваљево 1994, стр. 23-48.

3 Богумил Храбак: *Дубровчани у Ваљево у феудално доба*, Гласник МИАВ, бр. 2-3/1967, стр. 5-13.

4 Ђорђе Јанковић: Ваљево и његова област у срењем веку, *Истраживања 2*, Народни музеј Ваљево, 1985, стр. 67-73; Гордана Томовић: Надгробни натпис Јефрема Ђурђа (прилог проучавању средњовековног Ваљева), исто, стр. 75-80; Жељко Јеж: *Археолошка истраживања средњовековне цркве у Ваљево*, „Ваљевац – велики народни календар“, Агенција „Ваљевац“, 1993, стр. 52-53.

ног и духовног живота тога доба у српским средњовековним земљама⁵. Сахрањивање црквених и световних великодостојника се обављало у самој цркви или непосредно поред њених зидина, док су покојници из нижег сталежа сахрањивани у црквеној порти или у непосредној близини сакралног објекта. Наведени археолошки налази потврђују да се већ у 14. веку, у време владавине краља Стефана Драгутина Мачвом, у које је улазило и подручје Ваљева са околином, на овом локалитету налазило насеље настањено српским православним живљем.

Падом под отоманску власт, средином 15. века у ваљевском крају долази до значајних демографских промена, посебно у етничком саставу становништва. Још значајније промене наступиле су у духовном и религиозном животу. Турско становништво временом преузима примат у друштвеном, економском и духовном животу града, постаје већинско и потискује православно живаљ на маргине друштвеног живота. Судбину православног становништва у Ваљевоу, као и у осталим поробљеним крајевима, одређује подређена позиција у свим областима живота изузев религијског у којој је сачувало ограничену аутономију. Духовни живот ваљевског православног становништва одвијао се под заштитом Српске православне цркве, која је и сама притиснута дајбичинама, прогонима свештенства и турској самовољи локалних моћника била на удару. Сачуваних изворних података о животу православаца у Ваљевоу из периода отоманске власти на овим просторима, од 1458. године до краја 18. и почетка 19. века, јако је мало, на основу којих би се могло судити, о њиховом верском, духовном и уопште друштвеном животу у Ваљевоу. Из једног од ретких турских пописа из 1536. године, види се да је у Ваљевоу било 107 кућа, са око 650 становника од чега је нешто бројније муслиманско (51,5 %) у односу на хришћанско становништво (48,5 %).⁶ Док муслиманско становништво, привилеговано у економском животу, несметано остварује своје верске потребе градећи богомоље у којима упражњава верске ритуале и обичаје, дотле православно српско становништво, иако са формално признатим правима на властиту вероисповест, са много тешкоћа остварује своја верска права и негује религиозна уверења. Све до прве половине 18. века, немамо поуздане изворе о озбиљнијој институционалној организацији Српске православне цркве на овом подручју, нити о постојању православно верских објеката у Ваљевоу. Тек аустро-турским ратовима то-

5 Јованка Калић: „Градац“ у Ваљевоу, Ваљево постанак и успон градског средишта, саопштење са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљева у историјским изворима, Народни музеј Ваљево, 1993, стр. 11-19.

6 Владимир Кривошејев: *Ваљево настјанак и развој зрага*, „Центрекс“, Ваљево 1997, стр. 62-76.

ком 18. века и повременим уласком ваљевског краја у Аустријско царство, стичу се повољнији услови за оживљавање верског живота православних Срба и обнову и јачање црквене организације, обједињавањем Београдске и Карловачке митрополије (1726) која је остала у канонској вези са Пећком патријаршијом, под чијом јурисдикцијом је и Ваљевска епископија.⁷ Епископски дом у Ваљеву, према детаљном опису Јоакима Вујића из 1826. и писању Радована Драшковића⁸, постоји откада и Ваљевска епископија, која се помиње 1715. године у једном списку катедара достављеном јерусалимском патријарху Христану. Она у Ваљеву делује пуних сто година до 1815. када је по коначном ослобођењу од отоманске доминације, епископска столица пренета у Шабац. Поред епископског дома, који се налазио на локацији данашњег предузећа „Занус“, и раскрснице иза моста код Јадра на тешњарској страни, постојала је православна капела – црквица, у којој су обављани верски обреди. У непосредној околини капеле сахрањивани су православни верници, о чему сведочи Борислав Вујић, хроничар старог Ваљева. Понађене лобање приликом ископа темеља за зграду у дворишту куће која припада Стевану Загорцу, а која се налази у непосредној близини назначене локације, потврђује постојање гробља на овој локацији.⁹ Тих година вршено је насељавање и изградња низа занатлијских радњи у делу Тешњара, где се налазио и двор Јована Симића Бобовца. Одлука православних црквених власти с краја 18. века, да се покојници, изузев свештених лица, не сахрањују у црквеној порти или њеној непосредној близини, допринело је дислокацији гробља изван насеља, где постоје услови за његово ширење.

Турска гробља на којима су сахрањивани умрли житељи исламске вероисповести, према Љубомиру Павловићу, налазила су се на најмање три локације у ондашњој касаби.¹⁰ Једно од турских гробаља, према сећању старијих Ваљеваца, налазило се на локацији данашњег Косанчића венца, на месту где је била школска башта. Касније су на том месту подигнута три стамбена објекта, непосредно испод некадашњег Видића воћа. За остала турска гробља се поуздано не зна локација. Исе-

7 Недељко Радосављевић: *Ваљевска епископија у „Извештењу“ из 1735. године*, Гласник МИАВ бр. 31/1997, стр. 37-50.

8 *Пушештествија по Србији од Јоакима Вујића*, Друга књига, Београд, 1902, стр. 43; Радован М. Драшковић: *Из прошлости Ваљева – Епископски дом*, МИАВ, Ваљево 1973, стр. 3-7.

9 Борислав Вујић: *Улица Јеврема Обреновића*, „Тешњарски гласноша“, бр. 34, 22. август 2005. Ваљево, стр. 13.

10 *Колубара и Подгорина – антирђојогеографска промајтрања*, природно Љубомир Павловић, СКА, Београд 1907, стр. 461.

љавањем Турака из Ваљева после Другог устанка, посебно доношењем Хатишерифа, и распродајом имовине, њихова гробља као и верски објекти су остали напуштени и временом су уништени ширењем градског насеља. Рекогностицирање терена није вршено да би се установиле тачне локације овог као и других гробља из турског периода.

Баирско варошко гробље

Баирско варошко гробље основано је у првој половини 19. века, из раније наведених разлога, на северној страни брда Видрак званог Баир, што на турском означава обалу или брег, које се издиже јужно изнад десне обале Колубаре и старе чаршије. У том делу чаршије су се налазили Епископски двор као и дворови Јеврема Обреновића, Јована Симића Бобовца и других знаменитих личности с краја 18. и прве половине 19. века.¹¹ Из првих деценија настанка и развоја Баирског гробља нема сачуваних писаних извора све до извештаја о свом раду окружног физикуса у Ваљеву Франца Тесаиа, из 1860. године, који је поднео Санитетском одељењу Министарства унутрашњих дела Кнежевине Србије. У одељку 15, овог извештаја, физикус Тесаи детаљно описује стање варошког гробља: „Видио сам до сада свуда на свету, па читао и о даљим народима, да потомци кости својих отаца почитујући гробља ограђена држе. У томе се Ваљево такође као и са темплом своје цркве и својом школом од осталог народа одликује. Гробље било је вајкада ограђено, као што сам развалине те ограде овамо дошавши још затеко, но сада је неограђено па марва и на гробљу и у капели конакује. Остатак тога је и она свакојака балега, која се и у самој капели па и на самој софри тамо налази, чуо сам да се у њој нашло ономад псето тамо мајкавше. Ономад жалио ми се је новодошавши овамо Г. свештеник један, да је видио у раки воду. Тако и јесте свакад у оној части гробља иза капеле, које је место стеновито па се због тога раке копати дубоко не могу, а вода се у њи слаповима слива. У прочељу најгаднији на свету води пут ка гробљу, на коме једне равне стопе не има, него је дубоким јаругама тако пресецао, да је већ немогућан постао. Сав свет нек ми је сведок и нек говори Г. Г. свештенство. Био сам већ пре пет година предлагао да се гробље изнад цркве на испитаноме комисије месту построји, јер бољега и угоднијег нигде овде нема. Место то је суво, као што је копање у месецу марту (месецу воденоме) показало да хиљаду корака од цркве, са северне стране источне стране вароши и од ове довољно удаљено. Ово моје мњеније опет понављам имајући не само физичку но и душевну ползу народа у виду. Зар може се то

---

11 Радован М. Драшковић: *Из прошлости Ваљева*, МИАВ, Ваљево 1973.

и звати, просвета християнска кад се ни мошти својих предака не поштују? Како ћемо још живеће поштовати и љубити кад не почитујемо ни мртве? Доказ на каквом степену християнства наш живот се налази, кад немаримо, да стока гробове наших отаца балегом својом каља и света места, како се гробља зову онечишћава! Ето како код нас сваки вкус научни и морални јошт дубоко укопан лежи! Како да га возкрснемо? Зар у очи бијућим, чувеним и звечећим делима? Не тако но да наводимо народ, како да најпре поштује сам себе. Ко не поштује ни себе ни своја права не може ни ближњега поштовати ни права његова. Доказ ове истине и у грађанском и у политичком животу нашем видимо, а моралну нехатност такође код свију у просвету задирућих предмета опажамо. У име просвете молим дакле хв. Попечитељство, да, ако неби могуће било, да се гробље измести, наредити изволи, да се гробље сходно светости места ограда, и њему водећи пут поправи“¹². Из путописних описа Феликса Каница, краљевског угарског саветника, који је пропутовао овим крајевима у два наврата, 1860. и 1888. године, посетивши и Ваљево о којем је оставио опширну белешку, између осталог, помиње се и петокутни маузолеј ваљевског трговца Милоша Глишића који су његови синови подигли јужно од града а који се високо уздиже и издалека пада у очи.¹³ Арчибалд Рајс, швајцарски професор универзитета, новинар и хуманиста, боравећи 1914. године у Ваљеву, у време најжешћих борби српске војске на заустављању Аустро-угарског надирања преко Дрине и Церске битке, поред описа масовног страдања војске и цивилног становништва у својој књизи „Шта сам видео и преживео у великим данима“ описује и војничко гробље које је формирано на Баиру: „Гробље је наврх брежуљка. Правилно су нанизани безбројни гробови са простим црвено-смеђим крстом који носи име покојника. Ту има Срба, Аустријанаца и других нација. Смрт све изједначава и војници почивају поред својих официра. Неколико гробова окићено је цвећем или српском заставом, лепршајући се на ветру на овом месту смрти које доминира долином, чине необично снажан утисак. Питам се да ли није нарочито изабрано ово место за жртве рата. У сваком случају, не би се могло наћи ништа боље. И тако ови храбри који су пали за своју отаџбину, крстаре над овом лепом плодном долином, која у обично време, мора давати слику мира и спокоја“¹⁴.

12 Љубодраг А. Поповић: *Прилози за историју Ваљева у 19. веку – Ваљево у очима једног лекара*, Гласник МИАВ, бр. 12/1978, стр. 133-134

13 Љубисав Андрић: *Ваљево од јосипања*, ГИРО „Милић Ракић“ Ваљево, Ваљево 1985, стр. 70

14 Љубисав Андрић, наведено дело, стр. 77

У архивској грађи фонда Општине града Ваљева која се налази у Међуопштинском историјском архиву Ваљево, према најстаријем сачуваном документу, варошко гробље на Баиру помиње се у писаном акту датираним 28. јануара 1909, по старом календару, у којем Суд општине Ваљевске доставља званичан захтев Одбору општине „да се прибаве два чувара, којима ће бити дужност да гробље чувају, ограду

Баирско гробље

обдржавају, коров по гробљу чисте и гробове за умрла лица копају“. Плата за чуваре гробља, предлаже се даље у овом акту, обезбедиће се из општинске касе у коју ће корисници гробљанске услуге за копање гробова плаћати таксу према имовном стању. Одлуку о пријему два чувара гробља и предложеној такси за копање гробова донео је, 29. јануара 1909, Суд општине о чему „учтиво“ извештава својим актом Начелство округа ваљевског. Општински служитељ Милош Радосављевић у свом извештају упућеном Суду општине Ваљевске, од 2. маја 1909, упозорава општину о попуњености парцеле на којој се налази болничко гробље и недовољном простору за сахрањивање покојника чије породице нису имале раније закупљено гробно место. Суд општине реагује на ово упозорење, својим актом од 3. маја 1909, предлогом да се покуша са куповином земљишта ради проширења варошког гробља од Стевана Ђорђевића, економа ваљевског. У актима који следе поводом овог предмета, виде се даљи кораци које предузима градска власт на премеру земљишта, погодби са власником и коначном откупу парцеле у површини од 0,43.63 ха, по цени коју је тражио власник, „Об-

Капела породице Глишић на баирском гробљу (Снимео О. Јовановић)

јава грађанству о преузимању бриге о одржавању гробља“ од стране Одбора општине и прописаној такси за копање гробова која ће се уплаћивати у општински буџет.¹⁵ Наведена акта сведоче о првом званичном кораку локалних власти на одржавању и уређењу варошког гробља, која је била изнуђена попуњеношћу простора за сахрањивање и неуређеношћу гробља, кроз које је пролазио колски пут. Протојереј ваљевски Станко С. Ивановић, својом писменом представком Суду општине ваљевске, од 28. септембра 1909, предлаже да се гробље ограда и пут измести изван гробља упозоривши како „није потребно говорити, да се овим скрнави светиња хришћанског православног гробља, где наша родбина и мили вечни санак бораве“.¹⁶

Баирско гробље после скоро стогодишњег постојања и коришћења, већ у првој деценији 20. века постало је „тесно“, што се види и из „Забране употребе старог православног српског гробља у Ваљеву“, коју је донео Окружни заповедник аустро-угарских окупаторских власти, 23. маја 1916. године и исту објавио у свом Службеном листу бр. 1, од августа исте године, следеће садржине: „Према једном наређењу издатом још од стране српске управе, била је забрањена сахрана мртваца у старом српском православном гробљу у Ваљеву. Пошто је и од наше стра-

15 МИАВ, фонд: Општина града Ваљева, кут. инв. бр. 135, пр. бр. 122, лист. бр. 1

16 Исто, лист. бр. 15

гробнице у овом гробљу“.¹⁷ Из ове забране и наведених документа, може се са сигурношћу закључити да су градске власти раније донеле одлуку о новој локацији за варошко гробље, али она није сачувана.

Према подацима прибављеним од Републичког геодетског завода, одељења у Ваљевоу, укупна површина на којој се простирало варошко гробље на Баиру, према катастарском премеру обављеном 1930. године, износила је 3,18.05 ха.

Баирско гробље, иако је постојала одлука локалних а касније и аустро-уграских окупационих власти о забрани даљег сахрањивања, коришћено је и даље за сахрањивање, од стране породица које су имале закупљена празна гробна места, што се закључује на основу старости споменика који су пренети на Ново ваљевско гробље. Тек одлуком Извршног одбора Градског народног одбора Ваљево, од 22. септембра 1946. године – у којој се налаже „да земљиште које је било некада гробље се расчисти, а родбина која би хтела да врши пренос, остави се рок до 1. јануара 1948. године, после ког рока ће се земљиште искористити у друге сврхе“¹⁸ – Баирско гробље је и формално престало да постоји. Тако је место на којем су сахрањивани умрли грађани Ваљева, током читавог једног века, доживело неславну судбину да одлуком градских власти буде уклоњено, чиме су трајно избрисани драгоцени подаци са спомен-обележја која су сведочанство о једном значајном временском раздобљу вароши. Мањи број породица је пренео посмртне остатке и споменике на новоформирано Ново гробље. Надгробни споменици са Баирског гробља који нису пренети на Ново гробље, коришћени су за поплочавање неких улица и тротоара или су уграђивани у темеље нових грађевина у Ваљевоу.¹⁹

На локацији некадашњег Баирског гробља подигнут је, 1960. године, Споменик борцима револуције и НОР-а са доминантном металном скулптуром у лику Стевана Филиповића и спомен-парком.

На овом гробља остала су још само спомен-обележја Семјуелу Куку, канадском лекару из мисије Црвеног крста и др Селимиру Ђорђевићу, управнику Ваљевске болнице. Ови лекари, као и друго болничко особље, умрли су пожртвовано лечећи заражене од тифуса у првим годинама Првог светског рата. Код спомен-обележја Селимиру Ђорђевићу сахрањени су и његов брат и мајка. Посмртне остатке српске сли-

17 Службени лист Ц. И. К. Окружног заповедништва у Ваљевоу, бр. 1. август 1916, стр. 10. из збирке периодике архивске библиотеке МИАВ.

18 МИАВ, Скупштина општине Ваљево – Ваљево, Записници седница ГНОО и ГНО Ваљево 1944-1947, књ. инв. бр. 1

19 Бранко Вићентијевић, „Улице закрпљене спомен плочама“ дневни лист Глас, од 6. новембра 1998, стр. 11.

карке Надежде Петровић, која је као добровољна болничарка 1915. подлегла од епидемије пегавог тифуса, њене сестре, уз свесрдну сарадњу „Кола српских сестара“ из Ваљева и Београда, пренеле су у Београд 3. јуна 1935. године.

Ново гробље у Ваљеву

Ваљево као варош, од друге половине 19. века бележи константан раст становништва. Од првог званичног пописа у Кнежевини Србији, 1863. године, када је број житеља у Ваљеву био 2344, преко 1900. године када је забележен 7447 становник, до 1910. када је достигнут број од 8832 становника. Демографски раст вароши, већим делом је последица досељавања са стране, највише из крајева самог Ваљевског округа а мање резултат природног прираштаја, посебно имајући у виду високу стопу морталитета у самој вароши.²⁰ Демографски пад варош бележи 1916. свега 5698 становника, настао је као последица ратних страдања у балканским и Првом светском рату, да би по завршетку ратова дошло до поновног наглог раста 1921. године – 9768, а према попису од 1931. број становника већ је 11050. Ваљево је проглашено за градско насеље 27. септембра 1933. на заједничкој седници Конференције грађана Суда и Одбора општине вароши Ваљева.²¹

Пред локалне власти, у све оштријој форми, постављен је проблем гробљанског простора. Као што је раније поменуто, тај проблем се испољавао и пре ратних година, да би у време масовног страдања постао неодложан, што је захтевало брзо проналажење одговарајуће локације за формирање Новог гробља.

Избор локације за оснивање Новог гробља тражен је ван атара ондашње вароши, али не сувише удаљене од вароши, где је постојао простор за његово касније ширење. Избор варошких власти пао је на земљишну парцелу фамилије Кузмановић у селу Бујачићу источно од Ваљева, десно од Суворборског пута, која није била удаљена више од једног километра од ондашње вароши, што се сматрало повољним решењем. Обзиром да документ одлуке о оснивању гробља није сачуван, о тачном времену (години) можемо судити на основу најстаријих споменика сахрањених на овом гробљу, објављених и усмених сећања, посебно најстаријег живог потомка фамилије Кузмановић. Према казивању Петра Кузмановић, рођеног 1913. године, земљиште на којем се данас налази гробље, почело је знатно раније да се користи за сахра-

---

20 Момчило Исић, *Становништво Ваљева 1863-1931. године*, у зборнику: Ваљево постанак и успон градског седишта, Ваљево 1994, стр. 279-292

21 "Глас Ваљева", бр. 40, стр. 3 из 1933.

њивање чланова њихове фамилије када је засновано породично гробље. Према подацима са најстаријег споменика из 1902. године као први сахрањен је Здравко Кузмановић, на западној ивици садашње парцеле један. Варошко Ново гробље на овој локацији основано је касније, око 1910. када је извршена експропријација парцеле површине 12,17.00 хектара. Процењену вредност парцеле Општина је исплатила власницима тек после судског спора завршеног 1929. године. Према Петровом казивању, у првим годинама Првог светског рата, на тој локацији био је стационаран логор јединица српске војске којима је командовао Ђенерал Живојин Мишић, те да су по његовој наредби непосредно поред логора сахрањивани погинули, умрли од задобијених рана или умрли од тифуса, војници, избегли цивили из окупираних крајева и житељи Ваљева. Обзиром да нам није доступан сачуван писани траг о издавању такве наредбе или одлуке, овај исказ узимамо са неопходном резервом, не искључујући његову тачност. На наредбу Ж. Мишића о оснивању Новог гробља позива се и Миладин Ж. Весић у књизи „Градац и његово становништво“ не наводећи извор, па претпостављамо да је користио казивање Петра Кузмановића. По његовом наводу: „Према наредби Ђенерала Мишића урађен је пројекат и читав простор у западном делу подељен је на четири дела: у северозападном делу у углу Суворовског пута и пута за Петницу одређен је простор за сахрањивање умрлих грађана Ваљева. Изнад овога дела у југозападном делу простор за сахрањивање аустро-угарских војника и заробљеника. У југоисточном делу гробља простор за сахрањивање изгинулих и помрлих српских војника и то у предњем делу гробља православне вероисповести, док су на крајњој источној страни сахрањивани српски војници муслиманске вероисповести. На северној страни српског војничког гробља одређен је првобитно простор за сахрањивање грађана умрлих у ваљевској болници, које породице нису преузеле, тзв. Болничко гробље. Ово гробље касније је пребачено јужно од Аустро-угарског гробља до Рељића потока. Источно од Грађанског и северно од Српског војничког гробља биле су гробљанске ливаде као резервни простор за евентуално ширење гробља.“²² Пажљивим прегледом црквених матичних књига умрлих за житеље Ваљева, утврђујемо да је као први уписан и сахрањен на Новом гробљу Миливоје Цветановић, циглар из Ваљева, 6. априла 1915. по старом календару, што не значи да није било и раније сахрањиваних на овој локацији. Оствареним увидом у старост споменика уочено је да има споменика који су пренети из ста-

22 Миладин Ж. Весић: *Градац и његово становништво*, Ваљево 2001, стр. 42-43

рог варошког гробља са Баира, у западном делу гробља десно од главне улазне капије.

Повећан број становника у Ваљеву, после Првог и нарочито после Другог светског рата, као логичну последицу имао је повећан број умрлих, када је смртност нагло порасла услед ратних губитака, епидемије пегавог тифуса и наглог прилива избеглица са окупираних територија, који праћен кроз повећан просечан број сахрањених на овом гробљу у првим деценијама 20. века, налагао је локалним властима да посвете одговарајућу пажњу његовом проширењу, изградњи инфраструктуре и поверавање послова гробљанских услуга одговарајућој јавној организацији, која ће временом пословати све више од наплате својих услуга.

ПРЕГЛЕД БРОЈА УМРЛИХ У ВАЉЕВУ У ПЕРИОДУ 1910-1920.²³

Година	Број умрлих у болници	Број умрлих уписаних у ваљевској цркви	Укупно
1910.	115	165	280
1911.	107	183	290
1912.	94	202	296
1913.	139	241	380
1914.	152	324	476
1915.	169	817	986
1916.	27	131	158
1917.	–	153	153
1918.	–	334	334
1919.	87	127	214
1920.	103	118	221

Према садашњој непотпуној евиденцији и процени Управе Новог гробља у Ваљеву, која послује као радна јединица у оквиру ЈКП „Видрак“, укупан број сахрањених од његовог оснивања је око 30.000 од чега је око 22.000 гробница са породичним или појединачним споменицима, док је један број гробова прекопан, пошто у дужем периоду није плаћана такса за одржавање.

По распореду и старости споменика у западном грађанском делу гробља, уочава се да у првим годинама настанка гробља, није постојао урбанистички план са јасно разграниченим парцелама, правилним распоредом гробница и одговарајућим стазама. Тек тридесетих година, када је председник ваљевске општине био Коста Тодоровић – Кокан, почиње се са уређивањем гробља, постављањем оgrade од перде,

²³ Подаци су преузети из Матичне службе СО Ваљево, Матичне књиге умрлих ваљевске цркве и ваљевске болнице.

пошљунчавањем стаза и садњом четинара. Касније формиране парцеле су правилније постављене са стазама за комуникацију између парцела и редова правилно поређаних гробница. До подизања капеле црквице, задужбине Јеврема, Владимира и Светозара Гођевца, ваљевских рентијера, индустријалаца и трговаца из Београда, 1935. године, гробље је користило затечене објекте бивших власника Кузмановића као капелу, оставу за алат и стан за чувара гробља.

Пораст смртности у Ваљеву у последњим деценијама 20. века, поред повећаног броја градског становништва, условљен је и распадом државе, снажним приливом избеглица, наглим падом личног и друштвеног стандарда. Већ током осамдесетих година када је, просечан број годишњих сахрана на овом гробљу износио око 250, простор за сахрањивање на западној страни је исцрпљен, и градске власти су биле принуђене да ураде урбанистички план. Решено је да се искористи слободан простор источно од улаза и капеле, површине 7,59.12 ха. Овим планом, сматрао се решеним проблем простора, за те намене, до 2000. године, међутим због повећаног броја сахрана, просечно 450 годишње, у последњој деценији 20. века исцрпео је пројектовани простор. Извршен је откуп парцела на јужној и источној страни гробља. Утврђени урбанистичко-технички услови, нарушени су непридржавањем прописане величине споменика. Површина на којој се тренутно простире Ново гробље износи око 16 ха.

*

Остала гробља која су Законом о образовању општина из 1971. године, заједно са насељима којима припадају ушла у градско подручје, захтевају темељитије истраживање њихове прошлости. У овом раду наводимо само основне о податке о овим гробљима до којих смо дошли од Управе ваљевских гробаља, на основу старости споменика и раније објављених радова.

Војничко гробље 1914-1918.

Настало је 1914. на локацији садашњег Новог гробља, за време епидемије пегавог тифуса и масовног страдања војника у ратним операцијама и од задобијених рана. Током прве две ратне године Ваљево је било средиште концентрације војних јединица и Главног штаба српске војске али и станице великог избегличког таласа. Захваћено епидемијом пегавог тифуса и снажним приливом рањеника са околних бојишта, Ваљево је било претворено у велику болницу, за чије потребе је

реквирвано од јавних објеката све што је иоле могло служити за смештај оболелих и рањених цивила и ратника.²⁴ Умирало се масовно да су гробари једва стизали да покопају мртве, о чему сведочи и један докуменат Суда општине Ваљевске, од 26. јула 1914, упућен Гарнизону, у којем се упозорава да војници одређени за копање гробова, не стижу да ископају довољно дубоке гробнице, што може изазвати нове масовне заразе.²⁵ Свештеници су једва стизали да опоју мртве. У првим првим месецима окупације, када су била велика масовна страдања, сахрањивање је вршено на Баирском гробљу, које је било и српско војничко гробље и аустро-угарско. Обзиром да је простор за сахрањивање на овом гробљу и у годинама пре почетка ратних страдања био проблем, локација Новог гробља звана „Кузмановача“ је све чешће коришћена за покоп умрлих, да би до краја рата сахрањивање умрлих у Ваљево било скоро у потпуности пренето на нову локацију.

Војничко гробље 1914-1918. са парцелом масовних гробница укупне површине 81,55 ари, формирано је почев од 1914. године, завршно са преносом есхумираних посмртних остатака страдалих ратника по завршетку рата. Ратници су за време трајања рата покопавани на разним локацијама, а мањи број сахрањен је и на Баирском гробљу. Према сумарним подацима, у шест масовних гробница, сахрањено је око 3000 страдалих у рату, пренетих са Баира и других локација ширег подручја. У ограђеном делу спомен-гробља појединачно је сахрањено 429 страдалих ратника православне вероисповести на западу, а муслиманске и католичке на истоку. Њихови гробови су уредно поређани и обележени одговарајућим бројем на споменичном обележју са симболом верске припадност, крстом или полумесецом. На главном и помоћном улазу у спомен-гробље, на мермерним плочама по редним бројевима са споменика исписана су позната имена ратника, док су бројеви непознатих наведена на крају. У средишњем делу гробља подигнут је споменик у виду пирамиде оивичен тешким кованим ланцима које носе четири стуба од направљена од граната. Иза централног споменика подигнут је још један мањи, на гробу католичког свештеника капелана, који је служио у ваљевском гарнизону, у виду крста, са ликом Деве Марије и Христом у наручју.

Поред садашње северне ограде Војничког гробља, за време Првог светског рата формирамо је *аустро-угарско војничко гробље*, поред којег су Немци у Другом светском рату формирали своје војничко гро-

24 "Ваљевска болница 1914-1915", зборник радова са научног скупа, Српско лекарско друштво – подружница Ваљево, 1992.

25 МИАВ, Општина града Ваљева, кут. инв. бр. 159, пр. бр. 71.

„Војничко гробље 1914-1918, (Снимио М. Марковић, 2005)

бље, на садашњем празном простору иза гробљанске капеле. Покушај уређења спомен-гробља српским ратницима 1914-1918, који је обављен 1940, свео се на ограду од бодљикаве жице и делимично уређење унутрашњости гробља. Уређење заједничких гробница до Рељића потока омео је почетак рата. После Другог светског рата Војничко гробље је било дуго препуштено небриси, запуштено, разграђено, зарасло у коров са изваљеним и поломљеним споменицима. У таквом стању сведочио је о недопустивом односу према споменичном наслеђу и жртвама положеним за одбрану отаџбине. Удружење носилаца Албанске споменице 1915-1916. подружница у Ваљеву, још пре гашења 1988. покретала је иницијативу за обнову и уређење гробља. Активност на обнови и уређењу је настављена од Друштва за неговање традиција ослободилачких ратова Србије до 1918. подружница Ваљево. После вишегодишњих покушаја, тек 2004. године, спомен-гробље је омеђено, урађен је пројекат уређења и подигнута ограда. Заједничке гробнице доведене су у пристојно стање а сам гробљански простор уредно одржава Јавно комунално предузећа „Видрак“, коме је гробље поверено на старање. Одлуком о евидентирању и утврђивању Војничког гробља 1914-1918. као непокретног културног добра, створене су све претпоставке да се ранија судбина овог гробља никада не понови.

На простору иза источне ограде Војничког гробља, пренети су по-смртни остаци 19 стрељаних грађана од стране немачких окупационих снага, 20. јула 1941, који су били сахрањени у делу гробља код Рељића потока, где је изграђена комуникација за нове парцеле јужно од потока. Ова заједничка гробница обележена је пригодним спомен обележјем.

Грачанско гробље

Судећи према старости споменика настало је крајем 18. века и старије је од некадашњег гробља на Баиру. Налази се југоисточно од центра града, на Радином брду са десне стране ужичког пута при уласку у Ваљево. Све до припајања Градца, градском подручју, гробље је било сеоско и користили су га мештани Дегурића. Обављано је сахрањивање умрлих са варошког, односно градског подручја. Према евиденцији Управе ваљевских гробаља, на овом гробљу површине 0,82.43 ха, сахрањено је око 2000 умрлих, за више од два века постојања. Средином 19. века, према попису насељених места, Јован Гавриловић, за Градац каже да је „село у окружју ваљевском, срезу колубарском, са 14 кућа и 80 душа“.²⁶ Интензивније насељавање села одвија се у другој половини 19. века, а нарочито после Другог светског рата, када ово насеље 1971. године улази у састав града.²⁷ Пред Први светски рат подигнута је незавршена капела – мртвачница са одељењем за оставу гробљанског алата, која је непосредно после рата срушена. Поред најстаријих споменика који су историјски значајни, на овом гробљу налази се и неколико споменика мање уметничке вредности.²⁸ На овом гробљу сахрањен је и Јулијус Шмит, грађанин Ваљева швајцарског порекла, један од првих индустријалаца и аутопревозника у Ваљеву.

Попарско гробље

Налази се јужно од истоименог насеља, удаљено од центра Ваљева око 2,5 километра. Његова старост се одређује на основу најстаријих сачуваних споменика из прве половине 19. века. Простире се на површини од око 0,50.00 ха, на којој је до сада сахрањено око 500 умрлих грађана села Попаре, које је добило назив по имену турског спахије чија се асовина овде налазила. Према Љубомиру Павловићу „На врху брда Бајира а изнад ваљевског гробља, налази се неко старо гробље, које

---

26 *Речник географско-статистички Србије*, саставио Јован Гавриловић 1846. Београд, друго издање припремио за штампу и прилог саставио и написао Милорад Радевић, Култура – КИЗ: Историјски институт САНУ, Београд 1994. стр. 42.

27 Закон о образовању општина, Сл. гласник СРС бр. 48/1971.

28 Др Миладин Ж. Весић, наведено дело, стр. 42-43.

народ овог краја зове Маџарско гробље. Гробље је на општинској утрини с неколико усправних непотписаних стећака²⁹ По опису локације не би се са сигурношћу могло закључити да су мештани на овом месту засновали своје гробље, поготову што поменути аутор тврди да се Попарци сахрањују у ваљевско гробље.

Кличевачко гробље

Налази се на истоименој коси изнад брда Крушик, северно од центра града и удаљено је око 2 километара. Према старости споменика настало је средином 19. века, као сеоско гробље у којем су сахрањивани мештани околних заселака. Ширењем града на ово подручје, насељавањем и изградњом нових насеља формирана је Месна заједница „Крушик“ са више од 15.000 становника, што је налагало проширивање простора за сахрањивање. Према подацима надлежне организације, на овом гробљу је до сада сахрањено око 1500 умрлих.

Гробље на Боричевцу

Боричевачко гробље удаљено је од града око два километара, западно изнад насеља Брђани. Настало је средином 19. века као сеоско гробље у којем су сахрањивани мештани, Белог Поља, Рађевог села и околних засеока. Насељавањем Брђана и порастом броја становника, према последњем попису око 16.500 житеља, ово гробље све више користе мештани овог градског насеља за сахрањивање умрлих. Гробље се налази на укупној површини 1,22.80 ха, укључујући и део парцеле која је у власништву Војске, са којом нису регулисани имовинско-правни односи. По процени надлежне организације на овом гробљу је до сада сахрањено укупно око 1500 умрлих.

Горићско гробље

Налази се источно од града, удаљено око пет километра, на подручју К.О. Попучке. Настало је у 19. веку за потребе сахрањивања мештана насеља Горић, Новог насеља и околних засеока и делова села Јасенице и Доња Грабовица, који су просторно ближи овом гробљу. Формирањем Новог насеља поред Београдског пута и наглим демографским приливом, овај део града упућен је на коришћење услуга и овог гробља. Процењује се да је до сада сахрањено око 1500 умрлих из поменутих насеља. Повољна локација гробља пружа могућност њего-

29 Љ. Павловић, наведено дело, стр. 872.

вог проширења према увећаним потребама поменутих насеља и планског развоја и изградње инфраструктуре, гробљанске капеле и др.

*

Заједнички проблем свих гробаља која су ушла у градску зону је скућеност и затечена просторна неуређеност у сахрањивању, коју је у поседнутом делу немогуће накнадно исправљати. Урбанистичко уређење и редовније одржавање такође је изражен проблем код ових гробаља. Неопходно је убудуће нове парцеле плански уређивати, поштујући већ усвојене стандарде, од величине гробног места и споменика до прописних пролаза и стаза за комуникацију унутар гробљанског простора.

Партизанско спомен-гробље на Крушику

Налази се у северозападном делу Ваљева, на брду Крушик, простира се на 2,50.00 ха површине, где су немачки окупатори, 27. новембра 1941. године, стрељали 261 заробљеног припадника и сарадника народно-ослободилачког покрета. Ово спомен-гробље отворено је поводом обележавања петнаестогодишњице од стрељања родољуба. Реконструкцијом и доградњом спомен-гробље је добило данашњи изглед тек 1964. године, да би 18. маја 1967. приликом посете Ваљеву, ондашњи председник Југославије Јосип Броз Тито упалио вечни пламен. Поред стрељаних у заједничке спомен-костурнице накнадно су пренети и посмртни остаци погинулих и страдалих бораца палих у ваљевском крају током Другог светског рата. У 64 појединачне и заједничке хумке, које су обележене спомен-плочама, исписана су имена 313 изгинулих родољуба. Спомен-гробље је омеђено живом оградом, површина је засејана травњаком и посађеним дрворедом и украсним шибљем, са уредно асфалтираним стазама, поред којих су поређане спомен плоче са именима погинулих. На улазу у парк и на његовим угловима постављене су вертикалне спомен плоче са исписаним именима страдалих. У централном делу изграђен је удубљени троугаони простор за вечни пламен, иза чије северне стране су спомен плоче са именима народних хероја погинулих у ваљевском крају.³⁰ Спомен-гробље на Крушику је култивисан спомен парк који се уредно одржава и интензивно користи за одмор и рекреацију грађана свих животних доби.

Од осталих масовних стратишта на којима су сахрањени стрељани родољуби, са дужним поштовањем треба поменути заједничку гроб-

---

30 Милорад Радојчић: *Партизанско спомен-гробље на Крушику* у Ваљеву у књизи: „Трагом издаје“, Ваљево 1997, стр. 297-307.

ницу у кругу фабрике „Крушик“ у којој је сахрањено педесет талаца, стрељаних у знак одмазде, од стране немачког окупатора, 21. октобра 1941. године.

За неутврђен број стрељаних по завршетку Другог светског рата на брду Крушик, осуђених од стране нових комунистичких власти, за „сарадњу“ са окупатором и друга кривична дела учињена за време окупације, не постоји спомен-обележје, нити је на било који други начин обележено масовно стратиште.

Старање о гробљима

Развојем и демографским растом Ваљева као градског насеља, проблем управљања гробљима и њихово просторно уређење и планирање постаје комунална потреба. Локалне власти у Ваљеву почеле су се суочавати са тим проблемом у првим деценијама 20. века, када доносе Објаву о увођењу чувара (гробара) и уводе таксе за копање гробова (1909). У време окупације, аустро-угарске власти 1917.³¹ објављују забрану сахрањивања у отвореном ковчегу, због опасности ширења епидемије пегавог тифуса. После Другог светског рата Градски народни одбор на седници, од 5. априла 1946, донео је Правилник о употреби гробаља и гробљанским услугама, да би већ у јуну исте године приступио оснивању Градског привредног (комуналног) предузећа у чију делатност су укључене и гробљанске услуге. Августа исте године оснива ново предузеће „Вакоп“ којем поверава ове услуге.³² У истој години, 26. децембра, Извршни одбор Градског народног одбора доноси одлуку о оснивању Градског предузећа „Пећина“, чија је делатност поред одржавања чистоће у граду и брига о градском гробљу. Из састава Стамбеног предузећа Ваљево, референдумом запослених радника, 1972. године, издвојена је јединица за одржавање чистоће и формирано Комунално предузеће „Видрак“ у чију делатност су, до данашњих дана, укључене и услуге старања о гробљанским услугама за град Ваљево.³³

РЕЗИМЕ

Прошлост ваљевских варошких (градских) гробаља уско је повезана са развојем насеља, његовим успонима и падовима, променама у демографском саставу, етничкој и конфесионалној припадности, сменама господара, ратним страдањима и свим искушењима, која су пратила ово насеље кроз бурну

31 Службени лист Ц.И.К. Округног заповедништва у Ваљеву, бр. 6, од јуна 1917, стр. 2

32 МИАВ, Скупштина општине Ваљево – Ваљево, Записници седница ГНОО и ГНО Ваљево 1944-1947, књ. инв. бр. 1, стр.125-130

33 Исто, књ. бр. 2, стр. 158

вишевековну историју. Сачувани и уочљиви трагови о гробљима у самом насељу, датирају у скорију прошлост – о њиховој локацији, старости и величини може се говорити тек уназад непуна два века. О старијим гробљима, изузев узгредних забелешки путописаца и намерника, усменог предања и ископавања остатака због изградње објеката, других сигурних података нема. Баирско гробље настало у првој половини 19. века на брду Видрак, у раздобљу стицања независности и настанка Кнежевине Србије. Током периода једновековне употребе, када Ваљево не прелази десетак хиљада становника, исцрпљене су просторне могућности овог гробља. Ново гробље, које је и сада у употреби, настало је за време Првог светског рата под притиском масовног ратног страдања и епидемије пегавог тифуса, са посебном парцелом за Војничко гробље на којем су сахрањивани страдали војници обе зарађене стране. Поред 429 страдалих српских војника и око 3000 сахрањених у масовним гробницама, крај садашње северне оgrade, сахрањен је и непознат број аустроугарских војника. У Другом светском рату, на истој парцели сахрањивани су и страдали војници Вермахта, о којима нису сачувана споменична обележја. За многе жртве оба светска рата, посмртни остаци су покопани на ширем подручју Ваљева и најчешће нису обележени. За скоро сто година постојања, на Новом гробљу сахрањено је преко тридесет хиљада покојника. Од 1971. године градском подручју прикључена су приградска насеља са својим гробљима: Грачанско настало крајем 18. века преко 2000 сахрањених, Попарско из прве половине 19. века – око 500 сахрањених, Кличевачко из половине 19. века – око 1500 сахрањених, Боричевачко из половине 19. века – око 1500 сахрањених, Горићско из 19. века – око 1500 сахрањених и Партизанско спомен-гробље на Крушику, са 261 стрељаним и 52 погинула борца. За осуђене на смрт и погубљене после Другог светског рата у Ваљеву, нема евиденција, не зна се локација на којој су сахрањивани, нити постоји било какво обележје.

SUMMARY

The past of the town (city) graveyards of Valjevo is closely related to settlement evolution, its rises and falls, demographic composition changes, ethnical and confessional qualification, changes of patrons, war sufferings and to all of temptations that followed this settlement throughout a turbulent multicentesimal history. Relics of graveyards in the settlement itself date back to recent past - their location, age and size can be subject of a discussion only for two centuries now. As far as older graveyards, there is no other reliable data then the notes of passengers and wayfarers, oral tradition and remainders exhumation due to facilities construction. The Bair graveyard was built in the first middle of the XIX century on the Vidrak hill in the period of independence acquisition and Princedom Serbia's early stage. During the period of one-century usage, while Valjevo inhabited no more than a dozen thousands of people, the spatial capabilities of this graveyard were worn out. The New graveyard, which is still in use, was made during the World War I, under the pressure of mass war sufferings and of typhus, and it had a special parcel designed to be Military

graveyard where they buried dead soldiers from both belligerents. Besides 429 dead Serbian soldiers and some 3000 buried in mass graves, near present north fence was buried an unknown number of the Austro-Hungarian soldiers. In the World War II, in the same parcel, were buried the Vermaht soldiers of which no monument marks were preserved. In the case of many victims of both wars, the remains were buried in a wider area of Valjevo and more often than not without any markings. For nearly a hundred years of existence, in the New graveyard over thirty thousands of deceased were buried. Since 1971. suburban settlements were annexed to the city area and with their graveyards: Gračan graveyard from the close of the XVIII century, over 2000 of buried, Popare graveyard dating from the first middle of the XIX century - around 500 buried, Kličevac graveyard from the middle of the XIX century - around 1500 buried, Boričevac graveyard from the middle of the XIX century - around 1500 buried, Gorić graveyard from the XIX century - around 1500 buried and Partisan memorial graveyard on the Krušik, with 261 shot and 52 killed soldiers. As far as those that were sentenced to death and executed after the World War II in Valjevo, exists no record, and the location of their burial is unknown, without mark whatsoever.